

ABOUT THE SPIRITUALITY OF ROMAN AND POST-ROMAN DACIA

Ștefan LIFA Lecturer PhD, Western University of Timișoara

Studiul nostru se refera în primul rând la organizarea Daciei romane și prezintă evoluția instituțiilor romane din această provincie. Urmează o comparație cu spiritualitatea lumii greco-romane și prezentarea asemănărilor. Toate acestea au reprezentat o premiză a răspândirii creștinismului. Acesta din urmă prin valorile spirituale specifice promovate (egalitarism, mesianism, sacrificiul de rascumpărare) s-a dovedit a fi superior religilor și filosofiilor păgâne.

Cuvinte cheie: Dacia, filosofie antică, Zalmoxe, creștinism, Începutul evului mediu

După anul 106, o mare parte a Daciei fiind cucerită de către romani, un rol important în administrarea dreptului i-au avut, pe lângă obiceiul pământului, normele juridice romane.

Dreptul roman poate fi considerat cel mai important aport adus de Roma la civilizația universală, a Europei, în special. El privea bunurile, persoanele și acțiunile.

Dreptul public cuprindea normele administrative și penale, iar dreptul privat reglementa relațiile individului cu comunitatea și restul problemelor ce ducurgeau din acestea. Ultimul nu se mai aplică astăzi.

Așa cum am mai menționat, principalul izvor al normelor a fost obiceiul. Normele juridice au fost strânse în diverse coduri de legi. Așa cum este firesc și pentru Dacia romană îi considerăm importanți pe juriștii clasici cum ar fi: Publius Mucius Scaevola, Proculus, Masurius Sabinus, Aemilius, Papianus, Domitus Ulpianus¹.

Pentru dreptul privat poate fi citat Gaius, autor al manualului *Institutiones* și al altor scrieri în acest sens². Am considerat bine a-i aminti în trecut pe acești juriști, având în vedere influența lor în perioada care va urma și de care ne vom ocupa mai mult, influență directă în Bizanț și la nordul Dunării.

Sreptul roman consttuit sursa normelor juridice adoptate de celălalte popoare europene europene, deși a întâmpinat obiceiurile barbare, mai ales în spațiile locuite de germanici³.

Dacia romană, noua provincie imperială îngloba, după datele frunizate de Ptolemeu, Transilvania, Banatul, Oltenia, vestul Munteniei și o parte din Moldova de sud. Influența civilizației romane, însă s-a făcut simțită și dincolo de granițele provinciei, provincie a cărei exploatare economică s-a înteprius pe baza noilor forme de organizare specifice Impreului. După organizarea Daciei sub această formă tipică, principiile dreptului roman vor fi aplicate locuitorilor în mod diferit, după statutul lor juridic:

¹ *Enciclopedia civilizației romane* (sub redacția lui D. Tudor), București, 1982, p.411

² Informații pe larg pot fi găsite în Gaius, *Instituțiile*, București, 1982

³ O. Drâmbă, *Istoria culturii și civilizației*, vol.III, București, 1990, p.70-71

- Cetățeni romani, coloniști în Dacia ,aveau aceleași drepturi civile și politice ca și cei de la Roma. Doar dreptul la proprietate imobiliară era inferior celui din metropolă cu excepția teritoriului orașului. De „*ius italicum*“ se bucurau orașele: Sarmisegetusa, Apulum, Potaissa, Napoca, Dierna. De dreptului latin beneficiau locuitorii cu situație materială deosebită, asemenea celor din orașele latine, „*oppida*”.
- Marea majoritate a populației libere din Dacia era reprezentată de peregrini formați din două categorii: peregrini autohtoni și dediticii. Primii erau locuitorii orașelor care continuau să existe din punct de vedere politic și care după cucerirea romană puteau să-și exercite drepturile în conformitate cu obiceiul pământului.

Dediticii erau peregrinii ale căror orașe dispăruseră sau au capitulat, fiind cucerite de romani⁴. Ei aveau o libertate redusă și s-a crezut mult timp că au fost excluși de la primirea cetățeniei romane ,ipoteză ce ar putea fi infirmată de o descoperire epigrafică ulterioară „*tabula banasitana*”. Din păcate , informațiile referitoare la Constitutio Antoniana sunt prea puține. Ele apar doar la *Ulpian –Digastae* ,1,5,17; apoi în *Historia romana* , 77,9,5; *Ioan Chrystostomos; Acta apost hom* ,4,8,1; în continuare se mai găsesc referiri făcute de Aurelius Augustinus- De civitate Dei,5,17 și semnificativ pentru perpetuarea normelor romane, în Codul lui Iustinian –*Novellae*,78,5. O versiune greacă a decretului este incompletă în acest sens.

Dediticii erau însă destul de puțini ca număr. Spre deosebire de ei , în raporturile care interveneau cu romanii ,peregrinii autohtoni puteau recurge la „*ius gentium*” .Edictul împăratului Caracalla a schimbat situația din punct de vedere juridic li demn de remarcat ar mai fi faptul că dediticii sunt pomeniți și în continuare până în vremea lui Iustinian. Sclavii eliberați fără forme prevăzute de dreptul civil au fost asimilați cu coloniștii latini, sclavii eliberați de stăpâni ce aveau calitatea de peregrini dediticii. O parte pot fi și cetățeni indigeni deveniți acum cetățeni romani.

Bineînțeles că cetățenii romani din Dacia beneficiau de normele dreptului roman. Categoria latinilor avea statutul ei propriu, iar peregrinii beneficiau de normele juridice autohtone cutumiare în măsura în care acestea nu contraveneau normelor dreptului public roman. Este vorba de „*ius gentium*”, aplicat în cazul raporturilor comerciale cu romanii. Dobândirea proprietății de către peregrini se făcea prin ocupațiune și tradiție – *traditio*(*Gaius*,41,1,3)⁵. Sclavii cetățenilor romani se aflau sub incidența dreptului roman, iar sclavii peregrinilor se supuneau celui cutumiar. Colonii nu au fost atestați în documente, dar existau câteva trupe de frontieră cu drept de proprietate funciară ,proprietate muncită în calitate de coloni militari⁶.

Statutul juridic al colonilor includea faptul că ei se puteau căsători cum doreau în calitate de oameni liberi, dar aveau în schimb obligații față de stăpânului domeniului. La sfârșitul secolului al II-lea, aceste obligații se materializau în diverse produse și șase zile de muncă pe an însă ele au crescut ,mereu. În Pontice , III, 14 – „*lui Tuticanus*” -Ovidiu

⁴ V. Hanga, *Les institutions du droit cutumiar romain*, București, 1988, p.20

⁵ *Ibidem*, p.23

⁶ Vezi și *Istoria dreptului românesc* (sub redacția lui I.Ceterchi), vol.I, p.105

scria semnificativ: „scutit de dări sunt sigur pe țărmurile voastre/Afară de aceia prin lege chiar scutiți”.

În timpul lui Antonius Pius (136-161), un document din Dobrogea romană pomenește de locuitorii satului Laicos Pirgos care în anul 159 au cerut guvernatorului Statilius Iulius Severus schimbarea regimului corvoadelor care deveniseră prea apăsătoare⁷.

O inscripție din anul 200 atestă și formarea latifundiilor de tip roman, precum și existența obștilor sătești. Este vorba de un proces de hotărnicie dintre Messia Pudentilla și țăranii daci din Buteridava⁸.

Pentru a avea o idee mai precisă asupra vieții sociale din Dacia romană sunt importante tăblițele cerate – „*tabulae ceratae*” descoperite la Alburnus Maior și folosite ad probatorium. Este vorba de 25 de astfel de tăblițe scrise cu caractere romane, într-o latină cu numeroase elemente vulgare. Patru dintre ele sunt contracte de vânzare-cumpărare privind sclavi și imobile, trei se refereau la unte și forța de muncă etc⁹.

Ele mai conțin o serie de contracte, una se referă la dizolvarea unui colegiu funerar rămas doar cu 17 membri, alta, spre exemplu, reprezintă o listă a sumelor de bani cheltuite cu ocazia unui banchet ș.a.m.d. Au fost ascunse probabil în timpul războaielor marcomanice sau cu prilejul unor tulburări sociale, iar studierea lor oferă o imagine corectă a vieții sociale din Dacia romană.

Tablițele cerate arată, de asemenea, că se invocau principiile dreptului roman clasic, dar că erau folosite în practică ceea ce am numi principiile dreptului roman vulgar (mai ales în relația patron-funcționar preț de vânzare–preț de cumpărare etc.).

Observăm, deci, că atât în perioada statului geto-dacic, cât și în perioada stăpânirii romane, s-au așezat bazele unor instituții sau legiuri ce aveau să dăinuie până foarte târziu, unele chiar până în epoca modernă, cu o continuitate evidentă.

Geneza instituțiilor spirituale –premisele răspândirii creștinismului

În ceea ce privește viața spirituală, este adevărat că sistemele filosofice grecești și romane s-au dovedit a fi superioare religiilor vechi politeiste, dar au arătat în același timp pentru contemporanii lor și incapacitatea rațiunii umane de a ajunge la Dumnezeu.

Speranța mesianică creștină era, de asemenea, superioară aspirațiilor așa zis naționaliste romane, un singur exemplu este oferit de Vergilius, care scria, referindu-se la un conducător roman ideal fiul ce urma să i-se nască lui Augustus¹⁰.

Mesianismul creștin propaga speranța permanentă în venirea unui Mesia¹¹, fiind superior din acest punct de vedere. Aceasta idee, precum și sacrificiul de răscumpărare ce se afla în centrul doctrinei creștine¹², viziunea escatologică proprie, universalitatea,

⁷ CIL, III, cf, Origines, IX,4

⁸ V. Hanga, *op.cit*, p.20

⁹ CIL,III,1447;vezi *Istoria dreptului românesc*(sub redacția lui I.Ceterchi) vol.I,p.67

¹⁰ E. A. Cairns, *Creștinismul de-a lungul secolelor. O istorie Bisericii Creștine* BEE, International, Dallas, t.x.,1992, p.34

¹¹ V. Kernbach, *Biserica în involuție*, București,1984, p.199; I.M. Kitagawa, *În căutarea unității. Istoria religioasă a omenirii*, București,1994, p.112-114; E.A. Cairns, *op.cit*, p.35

¹² V. Kernbach, *op.cit*, p.313; E.A. Cairns, *op.cit*, p.35-36

toate acestea au făcut-o superioară celorlalte credințe. De asemenea ,dualitatea corp-suflet nu reprezenta o noutate , fiind ușor asimilată doar ca o concepție mai bine explicată, superioară. Ea exista și în doctrina pythagoreică, chiar mai înainte, în „învățăturile lui Zalmoxis”¹³.

Am spus mai înainte ,având în vedere faptul că probabil Strabon s-a inspirat din opera lui Herodot ,iar acesta din urmă „greciza” multe din aspectele ce le văzuse sau auzise. Hellanicos din Mitilene afirma că zalmoxianismul a precedat doctrina lui Pythagoras din Obiceiurile barbare putem observa că el afirma la un moment dat: „*Dar mi se pare că Zalmoxis a trăit cu mult înaintea lui Pythagoras*”. Același autor mai adăuga , referindu-se la geto-daci : „*Ei spuneau că cei morți pleacă la Zalmoxis și că se vor întoarce*”. Herodot scria în acest sens (*Istorie, IV, 95*) că Zalmoxis conducea întrunirile fruntașilor țării „*învățându-i că nici el, nici oaspeții săi și nici unul dintre urmașii acestora nu vor muri, ci vor merge într-un anume loc, unde vor trăi pururi și vor avea parte de asemenea de toate bunătățile*”.

Se găsesc de asemenea ,multe asemănări între creștinismul vechi și religiile misterelor¹⁴. Motivul banchetului ritual este prezent și în reliefurile ce-i reprezintă pe cavalerii danubieni. Cele mai multe dintre aceste reprezentări sunt formate din câte trei registre, banchetul fiind reprezentat în cel superior¹⁵. Mai poate fi pomenit apoi și Cavalerul trac-diviniat despre care cunoaștem prea puțin. El se găsește frecvent pe altarele funerare, calul său este un animal solar și poate reprezenta astfel apateoza defunctului, credința în viața de apoi¹⁶. Revenind la motivul banchetului ritual ,Herodot (*Istorie, IV, 95*) afirma că Zalmoxis „ *îi primea și îi punea să banchetuiască pe fruntașii țării, cărora li se adresa în primul rând*”. Doctrina propovăduită s-a extins în timpul lui Strabon, fiind pentru unii daci un mod de viață. În *Geografia*,VII, 3, 5 acesta scria că: „*practica pythagoreică de a se abține de la carne a rămas la ei ca o pruncă dată de Zamolxis*”. Tot de la Strabon avem informația conform căreia aceștia „*se hrănesc cu miere, lapte și brânză, ducând un trai liniștit. Unii traci își petrec viața fără să aibă legături cu femeile ...ei sunt onorați și socotiți sacri, trăind așadar feriți de orice primejdie*”(Geografia ,VII, 3, 3).

Toate acestea au detminat cercetări ample privind asemănările dintre Zalmoxianism ,religiile misterelor¹⁷(Hermes, Orfeu Osiris și corespondentul său în lumea elenistică-Dyonisos¹⁸, Pythagoras, Platon)și adesea cu secta esenienilor din Marea Alianță, că trimiterea unui sol la Zalmoxis nu este în discordanță cu obiceiurile greco-romane. Astfel, informații despre sacrificii umane sunt găsite la diverși autori, cum ar fi: Plutarh (*Vieți paralele-Viața lui Themistocles, XIII*) înainte luptei de la Salamina -479 î.Hr; Titus Livius (*Ab Urbe condita, XXI,57,6*) pentru anul 216

¹³ I.Coman, *Scriitori bisericești în epoca străromană*, București, 1976, p.21-23; D.Bălașa, *De la Zalmoxis la Isus Hristos*, Birda,1993, p.9-10

¹⁴ G. Ory, *Originile creștinismului*, București, 198, p.130 și urm

¹⁵ I.H. Crișan, *Civilizația geto-dacilor, vol.II*, București,1993, p.161; vezi și *Enciclopedia civilizației romane* (sub redacția lui D. Tudor), p.175

¹⁶ *Ibidem*

¹⁷ O. Coman, *op.cit*,p.22-24

¹⁸ G. Ory, *op.cit*, p.158-159

î.Hr.înfrângerea de la Canae; Dio Cassius (*Istoria Romană, XLIII,24*) sacrificii pentru zeul Marte. Până și în Roma antică ,aceste sacrificii umane nu au fost interzise decât de abia în anul 97 d.Hr,¹⁹. În acest spirit a scris și Iordanes (*Getica,41*) *despre geți că: „pe acest Marte întotdeauna l-au înduplecat printr-un cult sălbatic,socotind că șeful războaielor trebuie împăcat prin vărsare de sânge omenesc”*.

În ceea ce privește zii misterelor ,Strabon (*Geografia ,VII,67*)îl aseamănă pe Zalmoxis cu Amphioraus, Trophonius, Orfeu, Musaios, Platon (*Republiva ,II,363,c-d*) dă informați despre acestea din urmă ,Musaios coboară în Infern, asemenea lui Orfeu.

Pythagoras ,alături de care a fost pus Zalmoxis, este comparat cu Aristeras, Abaris, Epimenide, Phomion, Empedocie, Dionissos²⁰.

Aristeras din Proconesos (Herodot, *Istoriei,IV,14-15*) ,devotat lui Apollo, moare, învie, apare și dispare în diverse locuri²¹, Hermotimus din Clazomene putea să-și părăsească corpul și să călătorească (Plinius cel Bătrân, *Istoria Naturală, VII, 174*), Empedocle, aporpiat al lui Pythagoras este un șaman grec ale cărui practici denotă metempsihoză²², Pythagoras însuși avea relații cu zii și cu spiritele și putea fi prezent în mai multe locuri deodată²³. Revenind la geto-daci Strabon (*Geografia,VII,3,5,11*) , după ce vorbește despre asemănările pomenite mai sus, arată că mereu se găsea cineva gata să-l sfătuiască pe rege și acestui om geții îi spuneau zeu, iar Iordanes (67-71) pomenește mai departe despre Deceneu. Eroii civilizatori, profeții,ei care se sacrifică sunt prezenți în tot arealul cuprins între Egipt, Orientul Apropiat, Grecia, Roma, teritoriile locuite de treci, iar metempsihoza nu era necunoscută. N.Gostar chiar dacă susținea că zeul surpem al geto-dacilor ar fi un zeu asemănător lui Marte²⁴, iar de aici deducem încă odată rolul preponderent de erou civilizat ,de profet al lui Zalmoxis.

În Dacia romană momentu 212 d.Hr. *Constitutio Antoniana* am văzut că nu a adus nici e egalitatea deplină din punct de vedere juridic ,iar egașitarismul creștin era astfel mai bine primit. Lipsesc apoi și dovezile clare referitoare la perpetuarea cultului lui Zalmoxis sub forma sa clasică al a disparut odată cu cucerirea romană, odată cu aristocrația și preoțimea gato-dacică în Interpretatio Romana, Marele Zeu și Marea Zeiță²⁵.

Este posibil ca acest cult al lui Zalmoxis să fi avut aceeași soartă cu druidismul celtic .Suetonius (*Claudius,XXV*) scria despre această problemă, referindu-se la Claudius:

¹⁹ Vezi în acest sens M.Operman, *op.cit*, p.224; M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol.II, București,1991, p.165; idem *De la Zalmoxis la Gengis Khan*, București,1980, p.74; I.H.Crișan, *Spiritualitatea geto-dacilor*, 1986, București, p. 376-377; idem *Civilizația...*,vol.II, p.131-137; N.Ursulescu, *Dacia în cadrul lumii antice*, Iași,1992, p.45; E.Schure, *Marii inițiați. Rama, Krishna, Hermes, Moise, Orfeu, Pitagora, Platon, Isus unde problemei i-se atribuie mai multe capitoare*; I.Banu, *Profeții biblici vorbinde filosofiei*, București,1994, p.34 și urm.

²⁰ Vezi în acest sens M. Maus, H.Hubert, *Eseu despre natura și funcția sacrificiului*, București,1985, passim

²¹ E. Rhode, *Psihe*, București,1985, p.127

²² I.D. Bolton, *Aristesias of Proconesos* ,Oxford,1952, apud M.Eliade, *De la Zalmoxis...*,București,1980, p.52, nota 44

²³ E.R. Dodds ,*Dialectica spiritului grec* ,București ,1985,p.145

²⁴ M. Eliade, *De la Zalmoxis...*, p,54-56; idem, *Șamanismul și tehnicile arhaice ale extazului*, București, 1996, p.305-306

²⁵ N. Gostar, *Zalmoxis-Zalmoxis –zeul suprem al dacilor în Cercetări istorice*,12-13,1981-1982, p.288-289, susține că zeul suprem asemănător lui Marte si nu Zalmoxis, al cărui cult s-ar fi pierdut

„Desfintă Gallia și religia de o mare cruzime a druizilor, interzisă sub Augustis numai cetățenilor romani”. După Claudius, împăratului Tiberius a luat și el măsuri împotriva religiei celților.

Gnosticismul geto-dac începea probabil cu așa numita școală zalmoxiană și existau în acest sens mai multe metode de a obține nemurirea. Există interpretări pe această temă, Alexandru Vulpe propune să ne limităm la ceea ce ne oferă izvoarele literare²⁶.

Zalmoxis (poate zeu sau poate marele preot al lui Gebelezis-Nebelezis) dezvăluie adeptilor săi un sistem filosofico-religios ce face cunoscută calea pe care se poate merge spre nemurire, la care aspira orice geto-dac; trimiterea mesagerului din patru în patru ani²⁷, idee în legătură cu religiile misterelor²⁸. O a doua cale se referea la sala de primire ce avea drept invitați pe fruntașii țării²⁹. Nemurirea era însușită și de celelalte triburi dacice³⁰.

Pentru Mircea Eliade moarte și revenirea din patru în patru ani a lui Zalmoxis era un fel de inițiere³¹ și putem considera în acest caz că doctrina pythagoreică o interpretează pe cea a lui Zalmoxis, legătura fiind observată și de vechii greci, dar se aseamănă cu învățătura lui Isus Hristos³² prezentată de Origene în *Contra Celse*, 34, Gnosticismul zalmoxian era probabil un sistem dualist- spirit /materie, lumină/întuneric, fericirea veșnică sau deplinătatea fericirii eterne, după învățătura lui Isus Hristos³³. Așadar spiritul a fost închis în materie prin crearea lumii iar mântuirea constă în decătușarea acestor două părți. Pentru gnosticii creștini era ceea ce ochiul nu a văzut, „cele ce urechea nu a auzit și la mintea omului nu s-a suit.

Această fericire o gătește Dumnezeu celor ce-L iubesc pe El”, după cum un frumos se exprimă un pasaj din *Corinteni*(2,9).

Cercetările istorice militează și pentru caracterul solar al divinității getice a nemuririi, invocând faptul că geto-dacii trăgeau săgeți în norii întunericului ce se opuneau luminii³⁴.

Asemănător, cultul Domnului Isus Hristos se referea la Soarele Dreptății. Constantin cel Mare, cel care a legaliza creștinismul, făcea parte din dinstia claudiană, care, conform legendei, se trăgea din soare, iar simbolul văzut de el de pe cer era și un simbol solar.

Foarte probabil este că în ascensiunea sa religia creștină să fi avut în Mithras cel mai puternic adversar. Divinitatea orientală Mithras și militharismul s-au răspândit repede în Imperiul Roman. Cultul lui Mithras, însă avea grade de inițiere, nu accepta

²⁶ I.H. Crișan, *Civilizația...*, vol.II, p.138

²⁷ Al. Vulpe, *Geto-dacii*, p.300 și urm

²⁸ I. Coman, *op. cit.*, p.142 și urm

²⁹ Vexi și I.H.Crișan, *Spiritualitatea...*, p.346 cf lui Herodot, *Istorie*, IV, 95

³⁰ I. Coman, *op. cit.*, p.31

³¹ M. Eliade, *De la Zalmoxis .....*, București, 1980, p.54

³² I. Coman, *op. cit.*, p.30 și urm

³³ D. Bălașa, *op. cit.*, p.27

³⁴ I. Coman, *op. cit.*, p.27

femeile și cu toate că a fost foarte răspândit mai ales în rândul soldaților a pierdut în fața creștinismului.

Bibliografie

- I. Banu, *Profeții biblice vorbinde filosofiei*, București, 1994
 D. Bălașa, *De la Zalmoxis la Isus Hristos*, Birda, 1993
 I. D. Bolton, *Aristesias of Proconesos*, Oxford, 1952
 E. A. Cairns, *Creștinismul de-a lungul secolelor. O istorie Bisericii Creștine*, BEE, International, Dallas, t.x., 1992
 I. Coman, *Scriitori bisericești în epoca străromană*, București, 1976
 I. H. Crișan, *Civilizația geto-dacilor, vol.II*, București, 1993
 Idem, *Spiritualitatea geto-dacilor*, 1986, București
 E. R. Dodds, *Dialectica spiritului grec*, București, 1985
 O. Drâmbă, *Istoria culturii și civilizației*, vol.III, București, 1990
 M. Eliade, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol.II, București, 1991
 Idem, *Șamanismul și tehnicile arhaice ale extazului*, București, 1996
 N. Gostar, *Zalmoxis-Zalmoxis-zeul suprem al dacilor în Cercetări istorice*, 12-13, 1981-1982
 V. Hanga, *Les institutions du droit coutumier romain*, București, 1988
 V. Kernbach, *Biserica în evoluție*, București, 1984
 I. M. Kitagawa, *În căutarea unității. Istoria religioasă a omenirii*, București, 1994
 G. Ory, *Originile creștinismului*, București, 1981
 M. Operman, *la Zalmoxis la Gengis Khan*, București, 1980
 E. Rhode, *Psihe*, București, 1985
 N. Ursulescu, *Dacia în cadrul lumii antice*, Iași, 1992